

האם חמאס יהיה מוכן יותר בעימות הבא עם ישראל – תובנות והערכות לגבי לקחי חמאס מ"צוק איתן"

גבי סיבוני וע' ג'

מבצע "צוק איתן" (7 ביולי – 26 באוגוסט 2014) היווה את אתגר הלחימה המורכב והממושך ביותר אליו נכנס חמאס במסגרת מעגל הדמים עם מדינת ישראל הנמשך מאז היווסדו בשנת 1987. מוקדם עדיין להעריך את הישגי המערכה ותוצאותיה, שכן אלה אינם ברורים דיים לפי שעה מבחינתם של שני הצדדים, ויידרש עוד זמן כדי לקבוע האם היעד הישראלי העיקרי – השגת הרתעה ארוכת טווח מול חמאס – אכן התממש.

במהלך המבצע עשה חמאס שימוש בכל היכולות שברשותו והפעיל אמצעי לחימה רבים ושיטות לחימה מגוונות כבר משלבי המערכה הראשונים. אמצעים אלה כללו ירי רקטי לכל אורך ימי הלחימה (לטווח קצר, בינוני ואף ארוך), לחימה מהתת-קרקע (מנהרות התקפיות חודרות לתוך שטח ישראל ומנהרות תשתיות ברחבי רצועת עזה), שיגור מזל"טים, ניסיונות חדירה של כוחות קומנדו מהים, לחימה בשטח בנוי ועוד.

חמאס הינו ארגון לומד, המפיק לקחים לאחר כל עימות או סבב לחימה עם ישראל, ותוצאות הלמידה שלו מיושמות היטב בשיטת הפעולה שהוא מפעיל בכל סבב חדש שמתקיים. חמאס מפיק לקחים בראש ובראשונה מניסיונו שלו בשדה הקרב, אך גם לומד מניסיונם של ארגוני

ד"ר גבי סיבוני הוא ראש תוכנית צבא ואסטרטגיה במכון למחקרי ביטחון לאומי.
ע' ג' הוא בכיר במשרד ראש הממשלה.
המחברים מבקשים להודות לדוד גבאי, מתמחה בתוכנית צבא ואסטרטגיה במכון למחקרי ביטחון לאומי, על סיועו הרב למחקר זה.

טרור אחרים שלחמו בישראל, דוגמת חזבאללה, וכן מהידע והניסיון שנצברו והועברו לו על ידי שחקנים מדינתיים, כמו איראן וסוריה. חמאס הפיק לקחים ממצע "צוק איתן" בשלושה רבדים עיקריים: הרובד האסטרטגי בהקשרו הגיאופוליטי; רובד בניין הכוח וההתעצמות; הרובד האופרטיבי של הפעלת הכוח. סביר להניח שלקחים אלה ייושמו על ידי הארגון בסבב הלחימה הבא בינו לבין ישראל. ישראל יכולה להפיק תובנות מלקחי חמאס לגבי דרכי ההתמודדות של צה"ל עם הארגון בעתיד. מאמר זה מנסה לבחון מנקודת המבט של חמאס את התובנות והלקחים אותם צפוי היה הארגון להפיק וללמוד בעקבות חמישים ימי הלחימה של קיץ 2014. המאמר יתמקד בשלושה רבדים עיקריים של הפקת לקחים על ידי הארגון – הרובד האסטרטגי בהקשרו הגיאופוליטי; רובד בניין הכוח וההתעצמות; הרובד האופרטיבי של הפעלת הכוח. לבסוף יציג המאמר תובנות מסכמות, בין השאר מנקודת הראות הישראלית.

מילות מפתח: חמאס, צוק איתן, רצועת עזה, התעצמות, לקחים, איראן, מצרים, רשות פלסטינית, ישראל, לוחמת סייבר, אמצעי לחימה, מנהרות, רקטות.

מבוא

ב-7 ביולי 2014 פתח חמאס במתקפת רקטות כבדה על יישובים וערים בישראל וגרר את צה"ל למערכה הארוכה ביותר אותה ידעו שני הצדדים עד היום. חמאס נכנס למערכה זאת כשהוא מצוי בשפל חסר תקדים, הן מבחינה פוליטית-מדינית והן מבחינה כלכלית.¹ מבין המניעים המידיים אשר דחפו את הארגון ליזום את המערכה הצבאית ולשגר את הרקטות לעבר ישראל ניתן לציין שניים מרכזיים: הראשון, מבצע "שובו אחים" של צה"ל בעקבות חטיפתם של הנערים נפתלי פרנקל, אייל יפרח וגיל-עד שער ביוני 2014 (ספק אם ההנהגה המדינית של חמאס ברצועת עזה ידעה על תכנון החטיפה, וגם אם ידעה, סביר להניח שלא הייתה מעוניינת בתרחיש שהתפתח – רציחת שלושת הנערים – בתקופה כה רגישה מבחינתה, לאחר שהגיעה לסיכום עם פתח לכינונה של ממשלת אחדות פלסטינית. האירוע דרדר עוד יותר את מערכת היחסים הרעועה בלאו הכי בין חמאס ובין הרשות הפלסטינית); השני, חשיפתה על ידי צה"ל של מנהרת תקיפה של חמאס בכרם שלום, בסמוך לדרום רצועת עזה, ופגיעה חמורה בה, שכתוצאה ממנה נהרגו מספר פעילים של הזרוע הצבאית של הארגון.²

מעבר לסיבות המידיות שהיו בבחינת "הקש ששבר את גב" חמאס והביאוהו לחוץ על הדק הרקטות ולהיכנס לעימות צבאי בקנה מידה רחב עם ישראל, ניתן

לזהות סיבות עמוקות ושורשיות יותר שהתבססו על התפתחויות שחלו בשנים האחרונות והובילו להידרדרות במצבו הפנימי של הארגון, לבידודו האזורי ולחשש אמיתי בקרב מנהיגיו שמא יאבדו את יכולת השליטה שלהם ברצועת עזה. סיבות אלו, שתפורטנה להלן, הביאו את מנהיגי חמאס למסקנה שאין להם מה להפסיד, ולפיכך לא נותר להם אלא להפעיל את "כוח ההיזק"³ כדי להבטיח את המשך שרידותו של הארגון. עבור חמאס, ירי הרקטות היה בבחינת "פוליטיקה באמצעים אחרים", והבחירה להיכנס לסבב לחימה לא הייתה ברירה בין מלחמה לשלום, אלא בין חניקה איטית לבין מלחמה. להערכת חמאס, מלחמה כזו עשויה הייתה, גם אם בסבירות נמוכה, להביא לשחרור הלחץ מעל רצועת עזה, לאור הלחצים שהיא עתידה ליצור על ישראל.⁴

המשבר הכלכלי והגיאופוליטי הקשה אליו נקלע חמאס החל חודשים ספורים לאחר מבצע "עמוד ענן" (נובמבר 2012). ביולי 2013 הודח נשיא מצרים, מוחמד מורסי, על ידי הצבא והוחלף על ידי עבד אל-פתאח א-סיסי. האחים המוסלמים, אשר היוו את המשענת הפוליטית העיקרית של הממשל הפלסטיני ברצועת עזה, הוצאו מחוץ לחוק במצרים⁵ וחמאס הפך ל"מוקצה מחמת מאוס" שם.⁶ המשטר המצרי החדש פעל באופן נחרץ לחסום ולהרוס את מנהרות ההברחה מחצי האי סיני לרצועת עזה, שתפקדו כמקור ההכנסה העיקרי של חמאס. ההרס השיטתי של המנהרות, יחד עם סגירתו התכופה על ידי מצרים של מעבר רפיח – שער היציאה של רצועת עזה לעולם החיצון – גרמו למשבר כלכלי עמוק ברצועה. הביטוי המוחשי ביותר לכך היה חוסר היכולת של ממשל חמאס לשלם משכורות ליותר מ-40,000 עובדי מוסדות הציבור שלו.⁷

הנהגת חמאס הבינה בראשית שנת 2014 כי משילותה ברצועת עזה התרופפה ומוטלת בספק וכי היא חסרה יכולת לספק את צורכי הכלכלה העזתית, ובראשה תשלום משכורות לאלפי עובדי הממשל הפלסטיני ברצועה. תובנה זו הביאה את הנהגת הארגון לחתום באפריל 2014 על הסכם פיוס עם הרשות הפלסטינית ולהקים ממשלת אחדות,⁸ אלא שגם צעד זה לא הביא את הישועה המיוחלת,⁹ וחמאס נעשה מטרה לביקורת בקרב תומכיו-הוא. ההתמרמרות ברחוב העזתי הלכה וגברה. החלו גם להישמע קולות מצד ארגונים פלסטיניים אחרים ברצועה נגד חמאס על כך שאיבד את דרך "ההתנגדות" ("מוקאונמה").¹⁰ הקרקע ההולכת ונשמטת מתחת לרגליו והתחושה הקשה ששרידותו השלטונית מתערערת הביאו את חמאס במודע להלך רוח של צורך בדרדור המצב הביטחוני עם ישראל. הלך רוח זה, בשילובן של הסיבות המידיות שפורטו לעיל, הביאו כאמור את הארגון לפתוח ב-7 ביולי 2014 במתקפת הרקטות על ישראל.

חמאס יצא מוכה וחבול קשות מחמישים ימי הלחימה של "צוק איתן". יתר על כן, שיקום רצועת עזה מהלחימה אינו מתממש בקצב ובהיקף שציפו להם מנהיגי

הארגון עם סיומה. המצב הכלכלי ברצועה ממשיך להיות קשה, למרות השקעות שמתחילות להגיע. המשבר ההומניטרי החריף מהווה מקור אפשרי למחאה ציבורית, העשויה להוות איום על שלטון חמאס. זאת ועוד, גם יכולתו של הארגון לשלוט בפלגים חמושים נוספים הפועלים ברצועת עזה ולהכתיב להם הימנעות מהפרת הרגיעה הולכת ונחלשת.

לפי שעה לא ניתן להבחין בשינוי במדיניות חמאס כלפי ישראל, והמאבק המזוין בה עדיין נשאר רכיב מרכזי בדוקטרינה האסלאמית של הארגון. נוכח זאת, סבב לחימה נוסף בין שני הצדדים הוא ככל הנראה רק עניין של זמן. חמאס מבין זאת היטב. הפקת הלקחים שלו נמצאת בעיצומה, וביטויים מוחשיים לה כבר מיושמים הלכה למעשה בשטח במספר מישורים ובקצב מתגבר. יכולות הלמידה ויישום הלקחים של חמאס נעשים מהירים ויעילים יותר מסבב לחימה אחד למשנהו. כך, יכולתו הצבאית של חמאס השתפרה לאין שעור מאז מבצע "עופרת יצוקה" (דצמבר 2008 – ינואר 2009) ועד מבצע "צוק איתן", הן באיכות והן בכמות. זאת ועוד, הזרוע הצבאית של הארגון, גדודי עז א-דין אל-קסאם, פועלת לפיתוח דרכים חדשות להילחם בישראל.

ניתן להניח שבעימות הבא בין ישראל לחמאס הארגון יהיה מוכן יותר ומסוכן יותר מבעבר. הוא ממשיך להיערך היטב לקראת עימות זה, ומשקם ובונה מחדש את כוחו הצבאי ואת תשתיותיו. הוא עושה זאת תוך הבנה שהדבר עשוי לארוך זמן ולדרוש ממנו "להרכין ראש" ו"לנשוך שפתיים" מדי פעם.

מטרתו של מאמר זה היא לנסות ולפרוס תובנות והערכות לגבי לקחי חמאס ממבצע "צוק איתן" ולבחון את דרכי הפעולה המרכזיות אותן צפוי הארגון לנקוט בסבב הבא של הלחימה נגד ישראל. לקחי חמאס מ"צוק איתן" יוצגו במאמר בשלושה רבדים: הראשון – רובד התובנות והלקחים האסטרטגיים – ייסוב בעיקר סביב השפעתם של התהליכים הבין-ערביים האזוריים על חמאס; הרובד השני, האופרטיבי, יתייחס לתובנות חמאס ביחס לתהליכי בניין הכוח וההתעצמות הקינטית והקיברנטית שלו; הרובד השלישי – רובד הפעלת הכוח – יעסוק בבחינת הלקחים הצפויים של גדודי עז א-דין אל-קסאם בסוגיית הפעלת הכוח בניהול הקרב.

כשם שחמאס לומד ומפיק לקחים, כך גם מדינת ישראל וצה"ל נדרשים להפיק לקחים ממבצע "צוק איתן", להפנימם וליישםם באופן מידי. זאת, כדי שצה"ל ייטיב להתמודד בצורה אפקטיבית ויעילה מבעבר עם חמאס וארגוני הטרור האחרים ברצועת עזה בסבב הבא ולהביא לסיום מהיר והחלטי יותר של המערכה.

הרובד האסטרטגי

חמאס נכנס למבצע "צוק איתן" כשהוא מצוי בשפל מדיני חסר תקדים מאז השתלט על רצועת עזה ב־2007, ובשיא בידודו בזירה הבין־לאומית בכלל ובזירה הבין־ערבית האזורית בפרט. מצרים, שהייתה משענתו המדינית החשובה ביותר של הארגון בתקופת שלטון האחים המוסלמים, הפכה, מאז תפס עבד אל־פתאח א־סיסי את רסן השלטון ביולי 2013, לאויבת מרה שלו. יחסו העוין של המשטר המצרי החדש כלפי חמאס התבטא בעיקר בהרס מנהרות ההברחה מסיני לרצועה ובסגירה עיתית של מעבר רפיח. בחודשים שלאחר "צוק איתן" המשיך המשטר המצרי בתמרוני השהייה של המשא ומתן עליו הוסכם בסיום הלחימה בין חמאס לישראל ובניסיון להרחיק את הארגון מהישג כלשהו.

לזמן מה נראה היה שחמאס מצא לעצמו פטרון חדש בדמותה של קטר העשירה. זאת, לאחר שהנהגת הארגון מצאה מקלט בנסיכות זו עם גירושה מסוריה בבושת פנים ב־2012, ולאחר שאיבדה את משענת האחים המוסלמים במצרים. ירח הדבש עם קטר הסתיים יחד עם הסכם הפיוס שהושג בין הנסיכות ובין מצרים במחצית השנייה של דצמבר 2014. למעשה, סימנים מקדימים לשבר בירח הדבש בין חמאס לקטר היו כבר ערב סיומו של מבצע "צוק איתן", כאשר חמאס ויתר בלית ברירה על שושבינותה של קטר בהפסקת האש, וזאת נוכח החזית המאוחדת של ישראל, מצרים וערב הסעודית נגד מתן מעמד כלשהו לנסיכות בהסכם זה. הסכמתו של ח'אלד משעל, ראש הלשכה המדינית של חמאס, להשאיר את קטר מחוץ לתמונת הפסקת האש פגעה בכבודו של אמיר קטר. התפתחות זו, יחד עם הלחץ הכבד של ערב הסעודית ושל יתר מדינות המפרץ, הביאו את קטר לבצע "פניית פרסה" מהציר אותו הובילה מול חמאס, מצרים ויתר מדינות המפרץ.¹¹

הלקח הגיאואסטרטגי המרכזי אותו הפיק חמאס היה כי הבידוד המדיני ממנו הוא סובל זה זמן רב, וביתר שאת מאז סיום "צוק איתן", אינו יכול להימשך, אם ברצונו לשקם את תדמיתו בעיני הציבור הפלסטיני ברצועת עזה ובגדה המערבית, וכן בעיני הפלגים הפלסטיניים האחרים ברצועה, ובנוסף לכך, אם ברצונו למלא מחדש את מלאי אמצעי הלחימה שברשותו ולשקם את תשתיותיו הצבאיות שנפגעו קשות מתקיפות צה"ל. המסקנה המתבקשת בראייתו הייתה שעליו לזכות בגיבויו של שחקן מדינתי אזורי דומיננטי אחר.

את חבל ההצלה זרק חמאס לכיוונה של איראן. למרות הקרע שנוצר ביניהם בשל תמיכת חמאס במתנגדי הנשיא בשאר אל־אסד במלחמת האזרחים המתחוללת בסוריה מאז 2011, וגירושו של ח'אלד משעל ומקורביו מדמשק בראשית 2012, הבינו מנהיגי הארגון כי השחקן היחיד שעשוי לסייע להם לצאת מהבור העמוק אליו שקעו לאחר "צוק איתן" היא איראן. איראן תמכה בחמאס במשך שנים עד הקרע ביניהן – בהעברת מאות מיליוני דולרים לרצועת עזה,

בסיוע צבאי רחב היקף, באימונים, בהעברת ידע ובהקמת תשתיות לייצור עצמי של אמצעי לחימה, ובעיקר רקטות, ברצועה.

מאז סיום הלחימה במבצע "צוק איתן", וביתר שאת מאז הפיוס המצרי-קטרי, נשמעות הצהרות נמרצות מצד בכירים בחמאס בזכות חידוש היחסים עם איראן. ההצהרות הפכו עד מהרה למעשים: משלחת חמאס בראשות חבר הלשכה המדינית, מוחמד מנצור, ערכה ביקור רשמי בטהראן ב־8–9 בדצמבר 2014 ונפגשה עם בכירים איראניים. בסיום הביקור אמר מנצור כי "חמאס מעוניין מאוד לקדם את יחסיו ההיסטוריים עם איראן ועושה מאמצים מיוחדים לשם כך"¹². את שאיפת חמאס לחזור לחיק האיראני היטיב לבטא בכיר הארגון, מוסא אבו מרזוק, סגנו של ח'אלד משעל, ששיבח את איראן באומרו כי "היא המדינה היחידה שעמדה לצד חמאס וסייעה לתנועת ההתנגדות בכסף, באמצעי לחימה ובאימונים"¹³. ביקור של משלחת נוספת של חמאס באיראן נערך ב־6 בינואר 2015. המשלחת, בראשות בכיר הארגון ג'מאל עיסא, נפגשה עם סגן שר החוץ האיראני¹⁴. ביקורי שתי המשלחות נועדו ככל הנראה להכשיר את הקרקע לביקורו של ח'אלד משעל באיראן, כפי שהצהיר אוסמה חמדאן¹⁵, האחראי על יחסי החוץ של הארגון, אם כי המועד לכך עדיין לא פורסם. בראשית ינואר 2015 הכריז חמדאן גם על חידוש רשמי של מערכת היחסים של הארגון עם איראן ועל כך ששני הצדדים התגברו על המחלוקות השונות ביניהם.¹⁶

לא מן הנמנע כי חמאס יצטרך לשלם, בלחץ איראני, מס שפתיים כלשהו למשטר הסורי עבור החזרה לחסותה של טהראן. רמזים לכך ניתן היה למצוא, כבר בסוף שנת 2014, בהתבטאות של מוסא אבו מרזוק, כאשר דחה את האשמותיו של בשאר אל-אסד נגד חמאס בגין נטישתו את סוריה. אבו מרזוק אמר כי "התנועה מתנגדת לפעילות כלשהי של אחד מחבריה נגד המדינה הסורית ותבדל עצמה מכל מי שיפעל בכל דרך שהיא נגד המשטר"¹⁷.

ברור שאילולא רצתה גם איראן בהתקרבות המחודשת עם חמאס, תהליך זה לא היה יוצא אל הפועל.¹⁸ האינטרס האיראני בחידוש הקשרים עם הארגון קשור לרצונה של טהראן להעצים את מעמדה באזור, וכן לאותת לשחקנים הזירתיים האחרים, ואולי אף לארצות הברית, שגם לה יש עדיין השפעה על הסכסוך הישראלי-פלסטיני.¹⁹ על הרצון האיראני לחמם את היחסים עם חמאס מעידים גם דיווחים על חידוש העברות הכספים מטהראן לארגון.²⁰

היבט נוסף של ההתקרבות המחודשת בין איראן לחמאס נוגע לקשר בין חמאס לחזבאללה. חמאס למד ויישם בסבבי הלחימה האחרונים עם ישראל לקחים רבים שהפיק חזבאללה במאבקיו אתה, אותם למד הארגון במסגרת תהליך הלמידה ההדדי שהיה קיים בין חמאס לחזבאללה עוד טרם המשבר עם איראן. סביר להניח שחזבאללה מצדו ירצה לשאוב מחמאס תובנות מעמיקות

ככל האפשר על המהלכים הצבאיים של צה"ל ועל הטקטיקות ודרכי הפעולה שלו, וכן של הארגון עצמו, במהלך "צוק איתן". לא מן הנמנע, ואף סביר להניח, כי תהליך הלמידה והפקת הלקחים יהפוך עתה למאמץ משולש, המשותף לאיראן, לחזבאללה ולחמאס.

התחממות היחסים בין איראן לחמאס אינה מתקבלת בעין יפה בקרב המדינות הערביות המתונות, בעיקר ירדן וערב הסעודית (וכמובן מצרים, שיחסה לחמאס כבר תואר לעיל). זאת, לאור ההשפעה השלילית שעשויה להיות לקשר זה על המצב הפנימי במדינות אלו, בעיקר בשל קרבת חמאס לאחים המוסלמים ובשל מאבקן של אותן מדינות בהשפעה האסלאמית הפונדמנטליסטית של האחים בשטחן וחששן מביצוע פיגועים על אדמתן.²¹ בהקשר זה יצוין כי ממעצר פעילים של תשתית צבאית של חמאס באזור יהודה ושומרון בספטמבר 2014 התברר כי פעילים רבים של הארגון גויסו בירדן ועברו שם הכשרות צבאיות בפיקוח פעילי הזרוע הצבאית שלו, עז א-דין אל-קסאם.²²

לבידודו המדיני ולמצבו הרעוע של חמאס יש להוסיף את מערכת היחסים העכורה בינו ובין הרשות הפלסטינית והעומד בראשה, אבו מאזן, שהלכה והידרדרה לאחר הקמת ממשלת הפיוס הפלסטינית ביוני 2014. המתרחשות המוגברת ביחסים החרیפה לאחר מבצע "צוק איתן" ובאה לידי ביטוי בחילופי האשמות הדדיים. חמאס תקף את הרשות הפלסטינית על שאינה מעבירה תקציבים לתשלום משכורות לפקידים ברצועת עזה ומונעת את קידום השיקום בה, בעוד שדוברי פתח האשימו את חמאס בהכשלת תהליך השיקום ברצועה וב"העכרת אווירת הפיוס".²³ אחד משיאי השפל ביחסים היה הנחת מטעני חבלה ליד בתיים של עשרה מבכירי פתח ברצועת עזה בראשית נובמבר 2014.²⁴

מצבו של חמאס בזירה האזורית ובזירות הפנים-ארגונית והפנים-פלסטינית לאחר "צוק איתן" מצביע על כך שלהנהגת הארגון אין, ככל הנראה, שאיפה ואינטרס לחדש את הלחימה עם צה"ל.²⁵ הלקח שהנהגת הארגון הפיקה ולמדה מהסבב האחרון עם ישראל הוא שאינה יכולה להרשות לעצמה, לפחות לא בתקופה הקרובה, לצאת לעימות נוסף עם מדינת ישראל באותו סדר גודל שהיה בקיץ 2014.²⁶ תהליך השיקום של רצועת עזה יארוך זמן רב, וגם לשיקום התשתיות הצבאיות, להתעצמות ולחידוש מלאי אמצעי הלחימה תידרש תקופה לא קצרה כדי להביא את הארגון לרמת מוכנות שתהיה דומה לפחות לזו שהייתה ב"צוק איתן". יחד עם זאת יש לזכור כי המתנה, ולו גם לתקופה ארוכה, בטלה בשישים לעומת הגשמתה של האידיאולוגיה הפונדמנטליסטית האסלאמית של חמאס, המתנגדת בנחישות לקיומה של מדינת ישראל.

הרובד האופרטיבי

מאז מבצע "עמוד ענן" נערך חמאס למערכה אסימטרית עם ישראל והתמקד בשלושה מרכיבים מרכזיים שלה: כוח רקטי, רשת מנהרות מסועפת (התקפית מול ישראל, ופנים-עזתית למגוון שימושים מבצעיים); כוחות תקיפה קרקעיים (ובמידה פחותה יותר – שימוש ביכולות ימיות ואוויריות). במהלך "צוק איתן" הפעיל הארגון את כל אחד משלושת המרכיבים הללו, ובכל אחד מהם נחל, כולל בראייתו, הן הצלחות והן כישלונות. סביר להניח שעם סיום הלחימה החלו מפקדי ופעילי גדודי עז א-דין אל-קסאם בתהליך תחקור ולמידה במטרה להגיע לסבב הלחימה הבא עם ישראל לאחר בניין כוח והתעצמות וברמת מוכנות גבוהה יותר, וזאת חרף הקשיים שמערימות עליהם ישראל ומצרים.²⁷

סוגיית המנהרות ההתקפיות לתוך שטח ישראל היא אחד הנושאים המהותיים ביותר ויעד מרכזי בהם עוסק חמאס מאז תום הלחימה. הארגון ספג מכה אנושה במהלך "צוק איתן" עם הרס 32 מנהרות תקיפה, ש-14 מהן הובילו לתוך ישראל.²⁸ עבודות חפירה וביטון של שנים נמחו בחמישים יום. הארגון רואה במנהרות התקיפה מרכיב מרכזי בדוקטרינת הלחימה שלו ומכיר בחשיבותן האסטרטגית, אף שתוצאות הפעלתן במהלך "צוק איתן" לא עמדו ביחס ישר למשקל המכריע שהארגון מעניק להן: למרות שהתקיפות מתוך המנהרות גבו מחיר לא קטן מישראל בחיילים הרוגים,²⁹ פוטנציאל ההרג והנזק שלהן לא מומש במלואו, כפי שציפו לו בחמאס.

חמאס מבין כי המספר הרב של מנהרות שהכין והיקף השימוש בהן היו למעשה הפתעה אסטרטגית עבור ישראל, על אף שאיום המנהרות היה מוכר לכל הגורמים במערכת הביטחון הישראלית מזה שנים רבות.³⁰ הארגון גם מבין כי קיים פער ביכולתה של מדינת ישראל להתמודד עם מנהרות אלו על ידי מניעה וסיכול מקדים, מה עוד שטרם נמצא בעולם כולו פתרון ראוי להתמודדות איתן. לכן יש להניח בסבירות גבוהה, כי גדודי עז א-דין אל-קסאם ימשיכו בחפירת המנהרות ההתקפיות החודרות לשטח ישראל³¹ וינסו להפגיע שוב כדי לגבות מישראל מחיר דמים כבד וליצור תהודה אזורית ובין-לאומית מתאימה.

אירועי "צוק איתן" הוכיחו לחמאס כי המנהרות יוצרות אפקט הרתעה והפחדה משמעותי ביותר בקרב האוכלוסייה האזרחית ביישובי עוטף עזה וכי מדינת ישראל רואה בהן ובפוטנציאל הנזק שלהן איום אסטרטגי. ואכן, המנהרות החודרות לשטח ישראל היוו את אחד המרכיבים החשובים ביצירתה של תחושת חוסר הביטחון ביישובים סמוכי הגדר והביאו להחלטה של רבים מהתושבים בהם לעזוב את האזור בתקופת המלחמה.³² דובר הזרוע הצבאית של חמאס, אבו חמזה, אף אמר כי "המערכה הבאה תהיה על מפתן אשקלון והנגב"³³ – אולי רמז לכך שחמאס

מתכוון לעשות שימוש נרחב יותר במנהרות בעימות הבא ולבצע פעילות חודרת לתוך שטח ישראל באופן ובהיקף משמעותיים יותר מאשר ב"צוק איתן". תובנה נוספת של חמאס בהקשר זה, שהיא תובנה של לקח חשוב שנלמד על ידי הארגון לאחר ימי הלחימה הארוכים ב"צוק איתן", היא כי יש להמשיך ולהרחיב את רשת המנהרות שנחפרה מתחת לרצועת עזה ולסעפה ככל שניתן. רשת המנהרות שימשה את חמאס למספר מטרות, שבניתוח לאחור תרמו משמעותית ליכולתו להחזיק מעמד במשך חמישים ימי לחימה והקנו לכוחות הלוחמים שלו יכולת נשימה ארוכה בניהולה.³⁴ בין המטרות להן שימשו המנהרות ניתן למנות: אחסון ושינוע אמצעי לחימה; יכולת יציאה למארבים נגד כוחות צה"ל, תוך שימוש במחבלים מתאבדים, במטרה לגרום למספר גדול של נפגעים ובעיקר לחטוף חיילים; שיגור רקטות בהסתר ויכולת לשגר "מנה יומית" של רקטות לעבר ישראל; אפשרות לנסיגת כוחות; ואולי המטרה החשובה ביותר – שמירה על הכוחות הלוחמים מפני תקיפות חיל האוויר וכוחות רגלים, ובעיקר שמירה על שדרת הפיקוד של הזרוע הצבאית של חמאס ועל חיי הבכירים בהנהגה המדינית של הארגון – דבר שאפשר רציפות תפקודית לאורך כל המערכה. צפוי, לפיכך, כי חמאס יעשה שימוש במנהרות גם בעת סבב נוסף של לחימה עם ישראל.

חמאס ושאר הארגונים האסלאמיים ברצועה שיגרו 4,564 רקטות לטווחים שונים במהלך "צוק איתן".³⁵ פירוש הדבר הוא כי מרכיב הכוח הרקטי במהלך הלחימה היה המשמעותי ביותר מבחינת חמאס. על אף שמערכת "כיפת ברזל" נטרלה כמעט באופן מוחלט את יכולתו של הארגון לגרום נזק משמעותי בנפש וברכוש לאוכלוסיית מדינת ישראל, הרי שירי הרקטות המתמשך לאורך כל הלחימה הביא לפגיעה קשה ולשיבוש שגרת החיים של אזרחי ישראל וערער את תחושת הביטחון שלהם. למעשה, "כיפת ברזל" לא פתרה את בעיית ירי הרקטות על ישראל. חמאס מבין עתה כי גם אם לא הצליח לגרום להרוגים ופצועים רבים בקרב האוכלוסייה האזרחית הישראלית, כפי שקיווה בתחילת המערכה, הרי שגם הכנסה של מיליוני תושבים למקלטים באופן יומיומי ורציף היא הישג משמעותי מבחינתו, מה עוד והוא גם פוגע בכלכלה הישראלית. נראה כי ברור לחמאס שלא ישיג ניצחון צבאי על מדינת ישראל, אך חרף זאת, "קרב ההתשה" שניהל באמצעות הרקטות במבצע "צוק איתן" מאפשר לו לחזק את נרטיב הניצחון שלו מעצם העמידה הממושכת מול "הצבא החזק במזרח התיכון" ולטעון לסוג של ניצחון בהיבט של ביטחון האזרחים.

שתי תובנות נוספות מחזקות את החלטתו של חמאס להמשיך ולייצר רקטות בכמויות גדולות, לשפר את דיוקן ולהגדיל את הטווח שלהן. האחת היא הצלחתו לשבש את התעופה האזרחית לישראל למשך כיומיים במהלך מבצע "צוק איתן" על ידי ירי רקטות לכיוון נמל התעופה בן-גוריון.³⁶ חמאס מבין כי סגירת נמל התעופה

הבין-לאומי של ישראל לפרק זמן ארוך מיומיים טומנת בחובה פוטנציאל לנזק מוראלי עצום לחברה הישראלית, ויותר מכך – לנזק כלכלי משמעותי למדינת ישראל; התובנה השנייה של חמאס לגבי יעילות הרקטות שלו נובעת מהירי המאסיבי שלהן במהלך "צוק איתן" לעבר יישובי עוטף עזה, ירי שהביא (יחד עם איום המנהרות) לעזיבה כמעט מוחלטת של התושבים את האזור.³⁷ נראה שבמדד ההצלחות של חמאס, עזיבת היישובים הוא ההישג הגדול והמשמעותי ביותר. כלקח מ"צוק איתן", יש לצפות כי חמאס ישגר בעימות הבא עם ישראל מטחים כבדים יותר לעבר נמל התעופה בן-גוריון ולעבר מטרות אסטרטגיות נוספות בה, דוגמת הכור הגרעיני בדימונה, בתי הזיקוק בחיפה, נמל אשדוד ועוד. פגיעה במתקן אסטרטגי, אפילו חלקית וללא גרימת נזק מהותי, תהווה בראיית חמאס הישג משמעותי, ולו סמלי.

קשיי ההברחה לתוך רצועת עזה גרמו לכך שההצטיידות העיקרית ברקטות על ידי חמאס היא על ידי ייצור עצמי. חלק מתהליך ההתקרבות המחודש של הארגון לאיראן נועד בראייתו לאפשר קבלת סיוע איראני באמצעי ייצור ולהקמת תשתיות מתקדמות, ובעיקר לשפר את רמת הדיוק של הרקטות וטווחיהן. חודשים מעטים לאחר סיום "צוק איתן" כבר החל חמאס לערוך ניסויים שנועדו, ככל הנראה, לשפר את ביצועי הרקטות ומעידים על חידוש פס הייצור המקומי שלהן.³⁸ לולא התכוון הארגון לשגר רקטות גם בעימות הבא עם ישראל, סביר להניח שלא היה מתאמץ לבצע ניסויי ירי של רקטות בקצב תכוף כל כך.³⁹

לצד השימוש באמצעי לחימה סטנדרטיים, השתמש חמאס במהלך "צוק איתן" (ולמעשה עוד קודם לכן) במגוון אמצעי לחימה מתקדמים, מדויקים ויעילים. מבין אלה ניתן למנות טילים מונחים נגד טנקים מתוצרת רוסית מסוג "פאגוט", "קונקורס" והמתקדם ביותר – "קורנט", טילי כתף נגד מטוסים מסוג SA-18, SA-7, SA-24,⁴⁰ גם הם מתוצרת רוסיה, וכן כלי טיס בלתי מאוישים (כטב"ם). חמאס הקים יחידה אווירית שהפעילה כטב"מים במהלך הלחימה, אם כי ללא הצלחה יתרה. זהו התחום בו יכול הארגון לבצע את קפיצת המדרגה הגדולה ביותר, במיוחד לאור העובדה שהפיתוחים הטכנולוגיים בתחום זה הולכים ומתקדמים. ירידת המחירים ההדרגתית של טכנולוגיות אלו מאיצה ומרחיבה את כוח ההרס, הטווח והדיוק של אמצעי לחימה אוויריים שונים.⁴¹ איראן, שלה יכולות מתקדמות בפיתוח וייצור כלי טיס בלתי מאוישים, כבר העבירה סיוע בתחום זה לחמאס, וצפוי שתמשיך להעבירו, במיוחד במצב הנוכחי של התחממות היחסים בין שני הצדדים. סביר להניח כי חמאס יעשה, בין השאר, שימוש בכטב"מים בעימות הבא עם ישראל, אם בתצורה מתאבדת ואם בתצורת תצפית לטובת הרכשת מטרות לירי רקטות או פצצות מרגמה. זאת, כחלופה הולמת לירי הרקטות, במטרה להגדיל את פוטנציאל ההרג וההרס בתוך שטח ישראל.

למרות המצור על עזה והיד הקשה של שלטונות מצרים נגד מנהרות הברחה, זוהי רק שאלה של זמן ויצירתיות עד שחמאס ימצא מסלולי הברחה חלופיים ויכניס לרצועה אמצעי לחימה איכותיים בכמויות גדולות. חשוב לו לעשות זאת כדי לנסות להשיג הישג משמעותי בעימות הבא עם ישראל, הן מבחינת היקף הנפגעים בקרב חיילי צה"ל והן מבחינת יצירת תמונת ניצחון עבור הציבור ברצועת עזה. לפיכך, צפוי חמאס להשקיע מאמצים גדולים בהצטיידות במגוון טילים מתקדמים – הן טילים מונחים נגד טנקים, הן טילי חוף-ים נגד ספינות והן טילי כתף נגד מטוסים. הארגון גם יחתור לחזק את מערך ההגנה האווירי שלו, למרות שברורה לו עליונותו של חיל האוויר הישראלי, שכן אם יצליח להפיל מטוס או מסוק, או לפגוע בספינת חיל הים, הדבר יהווה תמונת ניצחון לה הוא מייחל זה זמן רב.

דפוס הלחימה של חמאס במהלך "צוק איתן" כלל גם את ממד לוחמת הסייבר. מאז מבצע "עופרת יצוקה", בו ביצע חמאס תקיפות סייבר מוגבלות, חל שיפור ניכר ביכולותיו בתחום זה. הדבר בלט מאוד במבצע "צוק איתן": עם הכניסה הקרקעית של כוחות צה"ל אל הרצועה באותו מבצע, ניכרה עליה משמעותית במספר מתקפות הסייבר על מדינת ישראל.⁴²

חמאס הגיע ל"צוק איתן" כשהוא מוכן יותר בזירה האינטרנטית והקיברנטית בהשוואה לסבבי עימות קודמים, בין השאר כתוצאה משיגור פעיליו לחו"ל כדי לעבור שם הכשרה בתקיפות סייבר.⁴³ לא מן הנמנע כי הארגון יפנה ל"מיקור חוץ" לצורך התקפות סייבר עתידיות על ישראל, בין אם על ידי ארגוני פשיעה שעניינם הבלעדי הוא רווח כספי ובין אם על ידי קבוצות טרור עצמאיות או כאלו הפועלות בחסות מדינתית, המתמחות בתחום הסייבר.⁴⁴ על אף שחמאס לא הצליח לממש מתקפות סייבר אסטרטגיות נגד ישראל במהלך "צוק איתן",⁴⁵ סביר להניח כי ימשיך להשקיע בכלים וביצירת יכולות בתחום זה, שיאפשרו לו להגביר את פעילותו במרחב הקיברנטי, וזאת כדי שבסבב הבא עם ישראל יעלה בידיו להצליח בשיבוש התשתיות האזרחיות והצבאיות שלה, הנשענות רובן ככולן על מערכות תקשורת ואינטרנט.

רובד הפעלת הכוח

מבצע "צוק איתן" סיפק הוכחה נוספת למלחמה האסימטרית המתנהלת בין צה"ל לבין הזרוע הצבאית של חמאס. הארגון יצא אמנם מוכה וחבול עד מאוד מן המבצע, אך אם לשפוט על פי תפיסת "ההתנגדות" בה הוא מאמין ולאורה הוא פועל, הרי שעמידתו במשך חמישים יום במערכה צבאית מורכבת ואינטנסיבית מול צה"ל נחשבת בעיניו כהישג מרשים, כזה שניתן להתפאר בו, בעיקר מול האוכלוסייה העזתית, ויתכן גם לגרוף בזכותו רווח מדיני מול בעלי הברית הישנים-חדשים, איראן וחזבאללה, ואף מול חלק ממדינות ערב. סביר להניח שחמאס לא ישנה

באופן דרמטי את דוקטרינת הלחימה שלו⁴⁶ לקראת העימות הבא עם ישראל, אלא ינסה לשכללה ולהעצימה, תוך הפנמה ויישום של הלקחים אותם הוא מפיק עתה. אשר לירי הרקטות, חמאס צפוי לבצע ניתוח של יכולות היירוט של מערכת "כיפת ברזל" – בסבירות גבוהה במשותף עם איראן וחזבאללה. ניתוח המערכת יאפשר לו לשפר את אופן ההפעלה של שיגורי הרקטות ולהגדיל, ולו במעט, את הסיכוי לכך שאחוז הפגיעות בתוך שטחים בנויים בישראל ומספר הנפגעים בצד הישראלי בעימות הבא יעלו, וזאת בניגוד לתוצאות הדלות אותן השיג הארגון באמצעים אלה ב"צוק איתן".

שני לקחים מרכזיים של חמאס מתפקוד סוללות "כיפת ברזל" במבצע "צוק איתן" הם: המערכת אינה יכולה להגן על כל המרחב של מדינת ישראל; המערכת אינה נותנת מענה לרקטות קצרות הטווח או לפגזי מרגמה שהטווח שלהם קטן מחמישה עד שבעה ק"מ.⁴⁷ בנוסף, יכול חמאס להגיע למסקנה כי כמו לכל מערכת הגנה מפני טילים, כך גם ל"כיפת ברזל" ישנה נקודת רוויה, היינו נקודה שמעבר לה היא אינה יכולה לתת מענה. הלקח מכך הוא שרקטות שיירו במטחים צפופים יוכלו אולי לחדור את מעטפת ההגנה של המערכת.⁴⁸ ואכן, כבר ב"צוק איתן" ירה חמאס מטחים כבדים, ככל הנראה במטרה לבדוק את נקודת הרוויה של "כיפת ברזל". המגבלה של מספר סוללות היירוט של מערכת "כיפת ברזל"⁴⁹ גרמה לכך שפריסתה ב"צוק איתן" הותירה אזורים רבים בישראל, הן בעומק המדינה והן בפריפריה, ללא הגנה. כדי להגן על כל השטח המיושב בישראל ועל המתקנים האסטרטגיים שלה, יש צורך בהצטיידות בכמה עשרות סוללות. העלות הגבוהה של הטילים המיירטים (טמי"ר) של המערכת מגבילה מאוד את ישראל ביכולתה להצטייד בכמות של סוללות ומיירטים שתספק כיסוי הרמטי לכל השטח המיושב של המדינה בעת עימות ממושך. מצב זה יותיר אזורים בלתי מוגנים ויאפשר לחמאס לנצל את הפרצה לירי של מטחים כבדים וצפופים של רקטות לטווחים משתנים.⁵⁰

המספר הקטן של סוללות "כיפת ברזל" גורם לחמאס להבין כי כאשר ייכנס לסבב לחימה חדש עם ישראל, עליו לגרום לפיזור מרבי של מטרות השיגור, כדי לכפות עליה בדרך זאת לדלל את פריסת הסוללות ולמקד את מערך ההגנה שלה סביב מטרות ספציפיות – מהלך שיגדיל את הסיכויים לפגיעות מדויקות יותר של הרקטות שישגר הארגון. לפיכך ניתן להניח כי חמאס ינסה לשגר את מטחי הרקטות הכבדים והצפופים שלו לעבר האוכלוסייה האזרחית, ויכוון את הרקטות או הטילים המדויקים לעבר מטרות אסטרטגיות. כך עשוי הארגון להשיג תועלת רבה יותר משיגוריו ולהגביר את הסיכויים לפגיעה משמעותית במטרות, שתגרום להרג גדול יותר ולפגיעה חמורה יותר ברכוש.⁵¹ לא מן הנמנע כי במטרה להגדיל את

פיזור המטרות ולגרום לדילול אזורי הכיסוי של סוללות "כיפת ברזל", יסתייע חמאס בבעלי ברית שישגרו גם הם רקטות לעבר מדינת ישראל, הן מצפון והן מדרום.⁵² פוטנציאל היזק בתחום המטרות האסטרטגיות הוא פגיעה אפשרית של רקטות במתקן להפקת גז.⁵³ אמנם, מערך הרקטות של חמאס אינו מדויק וסיכויי הפגיעה שלהן במתקן מסוג זה הינם נמוכים ביותר, אולם במסגרת הפקת הלקחים שלו עשוי הארגון להגיע לתובנה כי ירי מאסיבי של עשרות רקטות לעבר מתקן הפקה כזה עשוי להגדיל את סיכויי הפגיעה בו. פגיעה במתקן להפקת גז עלולה לגרום נזק כבד ולהביא לשיתוק הפקת הגז לזמן רב.

יש לצפות שחמאס ימשיך בתקופה הקרובה במאמציו לצבור מאגר גדול ככל האפשר של רקטות וטילים איכותיים, מדויקים ובעלי טווח ארוך יותר. נראה כי הוא יעשה זאת על אף עלותם הגבוהה והקושי הרב הכרוך בהברחתם אל שטחי הרצועה.

מרכיב מרכזי נוסף בהפעלת הכוח של הזרוע הצבאית של חמאס הוא מנהרות התקיפה חוצות הגדר אל תוך ישראל ומנהרות התשתית בתוך רצועת עזה. כפי שצוין לעיל, יש להניח כי חמאס ימשיך בחפירת מנהרות התקיפה מעבר לגבול עם ישראל. ואולם, לאור משך הזמן הרב הנדרש לחפירת מנהרות ונוכח הקושי של הארגון להשיג את כמויות הבטון הנדרשות לדיפונג, לא מן הנמנע כי מאמצי החפירה שלו יתמקדו במספר צירים מועט יחסית, אך כאלה שיהיו בעלי אפקטיביות גבוהה. זאת, כדי להגיע בבוא העת אל ההישג האולטימטיבי מבחינתו – חטיפת חיילים חיים (ובמדרג שני חטיפת גופות) לצורך מיקוח לשחרור אסירים. חמאס נדרש עתה גם להפקת לקחים בתחום ההפעלה הטקטית של אותן מנהרות. הארגון לא השכיל להשתמש באופן מיטבי במנהרות התקיפה ב"צוק איתן", והלקח מבחינתו לקראת העימות הבא יהיה, ככל כנראה, בעיקר עיתוי הפעלתן ומיצוי פוטנציאל הנזק שלהן.

מנהרות התשתית, שנחפרו כרשת מסועפת במעבה אדמתה של רצועת עזה, היוו מרכיב מפתח ביכולתו של חמאס לנהל לחימה ממושכת במהלך "צוק איתן" והוכיחו את עצמן כיעילות ביותר. ההישג המשמעותי של מנהרות אלו היה באפשרות שהן נתנו לכל מפקדות חמאס ולכל שדרת הפיקוד העליון של הארגון לנוע בחופשיות מאזור לאזור ללא חשש שיתגלו. העובדה שבתום המבצע כמעט כל שרשרת הפיקוד הבכיר וההנהגה המדינית של חמאס נותרה על כנה,⁵⁴ מחזקת את התובנה בדבר חשיבותן של מנהרות התשתית עבור בכירי הזרוע הצבאית והמדינית של הארגון. כלקח לשימור מהמבצע, קרוב לוודאי שהארגון ישקם מנהרות תשתית שנפגעו או נהרסו וימשיך לטוות במלוא המרץ את רשת המנהרות. חמאס הגיע ל"צוק איתן" לאחר לימוד והטמעה של לקחיו מסבבי הלחימה הקודמים עם ישראל, וכן לימוד והטמעה של לקחי חזבאללה מסבבי עימותים שלו

עם צה"ל, ובעיקר ממלחמת לבנון השנייה.⁵⁵ כתוצאה מכך, היחידות הטקטיות של חמאס בתוך הגדודים היו יעילות ואגרסיביות יותר מאשר בעימותים קודמים עם צה"ל. הזרוע הצבאית של הארגון הבינה, כי לצד השימוש באמצעי לחימה מתקדמים, גם שימוש בנשק סטנדרטי שאינו ברמה טכנולוגית גבוהה, וכן בשיטות לחימה בסיסיות, עשוי להיות יעיל וקטלני ביותר. ואכן, חמאס עשה שימוש נרחב בירי צלפים, במוקשים, במקלעים, בפצצות מרגמה, בהנחת זירות צפופות של מטענים מאולתרים ובניסיונות למשוך את כוחות צה"ל אל "אזורי הריגה". בדרכים ובאמצעים אלה עלה בידיו לגבות מישראל מחיר גבוה של חיילים הרוגים (67 במספר) – יותר מבכל עימות אחר בין הצדדים בשמונה השנים האחרונות.⁵⁶ חמאס ניצל את הפרצה שמתחת למעטפת הביצועים של "כיפת ברזל" וירה אלפי פצצות מרגמה, אשר גבו כ-25 אחוזים מכלל ההרוגים הישראליים במבצע "צוק איתן", שיבשו את מרקם החיים של תושבי עוטף עזה והביאו, בין השאר, לעזיבה המונית של התושבים את האזור. היעדר מערכת התרעה לירי פצצות מרגמה והיעדר פתרון מבצעי ליירוטן⁵⁷ תרמו לשימוש הגובר של חמאס באמצעי לחימה זה.

בין אם ימצא פתרון הגנתי לירי המרגמות ובין אם לאו, צפוי שגם בעימות הבא יעשה הארגון שימוש ניכר בירי פצצות מרגמה לעבר יישובי עוטף עזה, כדי להביא לבריחתם של כמה שיותר תושבים מאזור זה. כמו כן, צפוי ירי מרגמות על שטחי הכינוס וההיערכות של צה"ל במטרה לגרום אבדות רבות ככל הניתן בקרב החיילים.

חמאס כשל במהלך הלחימה ב"צוק איתן" בניסיונותיו לפגוע בטנקי "מרכבה" ובכלים המשוריינים מסוג "נמר" באמצעות טילי הנ"ט המונחים שלו. נראה כי הארגון מכיר בעליונותו של צה"ל בכל הקשור להגנה על כליו המשוריינים, בעיקר באמצעות המיגון האקטיבי החדש, "מעיל רוח", אשר הוכיח עצמו במהלך הלחימה ברצועת עזה.⁵⁸ הבנה זו הביאה את יחידות הנ"ט של גדודי עז א-דין אל-קסאם למקד את השימוש בטילי הנ"ט המונחים לאו דווקא בכלים משוריינים, אלא בכוחות חי"ר חשופים שאינם ממוגנים נגד טילי נ"ט, וזאת כדי לגרום למספר גדול ככל האפשר של הרוגים ונפגעים.⁵⁹ סביר להניח שלקח זה ייושם על ידי הארגון גם בלחימה עתידית נגד צה"ל.

חמאס הפתיע את צה"ל ב"צוק איתן" בשימוש במספר מהלכים, המעידים על פי תוצאותיהם כי עדיין לא הבשילו לכדי טקטיקות פעולה יעילות. יש לצפות כי בסבב הלחימה הבא יעשו גדודי עז א-דין אל-קסאם שימוש חוזר באותן "הפתעות" במטרה ליצור בעיקר אפקט הרתעה תודעתית בקרב האוכלוסייה בישראל, אם כי לא מן הנמנע כי חלקן גם יצליחו לגרום נזק ממשי בנפש או ברכוש. מבין ה"הפתעות" הללו ניתן למנות ניסיונות חדירה של הקומנדו הימי של חמאס,⁶⁰ וכן שימוש נרחב

יותר בכלי טיס בלתי מאוישים (בין אם לתצפית ובין אם לתקיפה/התאבדות), ואולי אף ברחפנים.

חמאס ממשיך להתאמן ולקיים תרגילים צבאיים בהיקף נרחב במטרה ליישם את הלקחים אותם הוא הפיק ומפיק מחשיפת חדירותו במהלך "צוק איתן", וכן כדי להיות ערוך טוב יותר לקראת העימות הבא עם ישראל. הוא עושה זאת בעיקר באימוני לחימה בשטח בנוי, וזאת כדי להשתפר ביכולתו לתקוף עמדות של צה"ל ולחטוף חיילים חיים או את גופותיהם. במסגרת זו ביצעה הזרוע הצבאית של הארגון תרגיל צבאי גדול ב־18 בדצמבר 2014, שכלל ירי מנשק קל, ירי טילי נ"ט ופצצות מרגמה, וכן כוחות ימיים.⁶¹ בנוסף, כוחות "הביטחון הלאומי" של חמאס⁶² קיימו תרגיל סיום קורס קצינים, שבמסגרתו דימו הסתערות לעבר מוצב ישראלי וכיבושו.⁶³

מהלך נוסף שביצע חמאס במסגרת הפקת הלקחים שהוא מקיים בעקבות "צוק איתן" הוא הקמת "הצבא העממי".⁶⁴ ב־7 בנובמבר 2014 הכריזה הזרוע הצבאית של הארגון על הקמת הגדוד הראשון של "הצבא העממי" במחנה הפליטים ג'בליה שברצועת עזה, המונה כ־2,500 לוחמים. על פי בכיר חמאס, מוחמד אבו עסכר, הקמת הגוף החדש היא "במטרה להכין פלסטינים צעירים לכל מתקפה אפשרית של ישראל".⁶⁵ "הצבא העממי" נועד, ככל הנראה, לשמש ככוח עזר צבאי למחצה לפעילי הזרוע הצבאית, וזאת כדי להגדיל את פוטנציאל הגיוס לגדודי עז א־דין אל־קסאם בעתיד, וכן כדי לחזק את מעגל התמיכה בחמאס בקרב הציבור העזתי. בראייתו של הארגון, לגוף מיליציוני זה יש יתרון ככלי לניגוח ישראל בתקשורת במקרה של מות המגויסים בעת לחימה עמה וכאמצעי המאפשר להאשימה בהרג נערים וצעירים בלתי מעורבים.⁶⁶

לצד הטקטיקות הצבאיות שנקט חמאס במבצע "צוק איתן", שהביאו להצלחה לא מבוטלת בהרג חיילים ובשיבוש שגרת החיים של אזרחי ישראל, העמיד הארגון אסטרטגיה מגננתית ששולבה באסטרטגיה תקשורתית מצליחה. שילוב זה תואר כ"דוקטרינת הקורבן",⁶⁷ שתכליתה הייתה שימוש באוכלוסייה האזרחית כ"מגנים אנושיים חיים",⁶⁸ קרי, שיגור רקטות ושימוש באמצעי לחימה מתוך אזורים המאוכלסים בצפיפות במטרה לכפות על ישראל להגיב. הדבר כלל הסתתרות בעומק השכונות ברצועת עזה והפיכתן למתחמי לחימה, מיקום מפקדות בבתי חולים ובבתי מגורים, אחסון רקטות במוסדות חינוך וירי מקרבת מסגדים, בתי חולים ובתי ספר. בכך הביאה הזרוע הצבאית של חמאס לכך שישראל נאלצה להשיב אש לעבר אותם מקורות ירי, דבר שהביא להרג ולפציעת אזרחים בלתי מעורבים רבים. למעשה, חמאס הפך את תושבי רצועת עזה למעין "כיפת ברזל" שלו, וגרם בדרך זו להיפגעות אוכלוסייה בלתי מעורבת. מהלך זה שירת את מטרתה של "דוקטרינת הקורבן", שהינה הפעלת לחץ בין־לאומי על ישראל, בידודה והגברת

הדה־לגיטימציה שלה, וזאת תוך הפעלת לחץ מדיני, הסברתי ומשפטי מצד חמאס והאשמת ישראל בשימוש בכוח לא מידתי.⁶⁹

חמאס משלב את "דוקטרינת הקורבן", אותה ניתן לראות כחלק מובנה בהפעלת הכוח שלו, במערכה תקשורתית ובלוחמה פסיכולוגית ענפות, ומציג בפני התקשורת הבין־לאומית את האזרחים העזתיים כ"קורבנות של התוקפנות הישראלית". הארגון מבין כי זוהי גישה אפקטיבית שתביא את התקשורת הבין־לאומית להתמקד בקורבנות הפלסטיניים יותר מאשר בנסיבות שבעטיין מתו, ויותר מאשר בקורבנות במקומות אחרים במזרח התיכון, דוגמת סוריה ועיראק, וכך יזכה לאהדה רבה יותר למטרותיו. חמאס ממקסם את הסבל של תושבי הרצועה לטובת יחסי הציבור שלו. הצלחתו בהעברת המסר של "הקורבן" תביא אותו, קרוב לוודאי, לנהוג באופן דומה גם בעימות הבא עם ישראל, וזאת חרף הסבל וההרס העצום שהוא משית בדרך זו על תושבי הרצועה.

תובנות מסכמות

מאמר זה פרס את התובנות והלקחים אשר חמאס צפוי היה להפיק מחמישים ימי הלחימה במהלך מבצע "צוק איתן", וזאת בשלושה רבדים. ברובד האסטרטגי־הגיאוגרפוליטי הבין הארגון כי הוא אינו יכול להיות יותר בזירה המזרח תיכונית ללא משענת של שחקן אזורי דומיננטי, ולכן שם את יהבו על איראן שתסייע לו להתחמש ולהתעצם מחדש. איראן מצדה פורסת כנפיה מחדש על בן חסותה ברצועת עזה, ובכך היא משלימה מהלך אסטרטגי שלה שמטרתו להקיף את מדינת ישראל (כמעט) מכל עבריה ב"שליחים" מטעמה – בלבנון, ברמת הגולן וברצועת עזה.

ניתן להניח שחמאס לא ישנה באופן דרמטי את דוקטרינת הלחימה הכוללת שלו וכי ימשיך במאמציו ברובד בניין הכוח כדי להתעצם ולבנות יכולות רקטיות, לצד שיפור יכולותיו לביצוע פעולות חוצות גדר והצטיידות באמצעי לחימה איכותיים ומתקדמים. אם הארגון "ירכין ראש" למספר שנים ויימנע מלהבעיר את השטח, סביר להניח שהוא יעשה זאת מתוך כוונה להגיע לסבב הבא כשהוא מוכן, מצויד וחמוש היטב ובדרך שתגרום נזק מרבי לישראל. יש גם להניח שחמאס ימשיך להשקיע מאמצים ברובד הפעלת הכוח – בתחום המיגון והשרידות – מה שיאפשר לו להיות ערוך ללחימה ממושכת יותר מזו שהייתה ב"צוק איתן". כמו כן, צפוי הארגון לשפר את משטר ירי הרקטות ואת ההפעלה הטקטית של מנהרות התקיפה לתוך ישראל.

חמאס לא היה גורר באופן מודע את ישראל לעימות ב־2014 אם לא היה חש ש"גבו אל הקיר" וכי שרידותו השלטונית נמצאת בסכנה. בראש סדר העדיפויות של הארגון עומד גם כיום המשך משילותו ברצועת עזה, לצד הרצון לתפוס את

ההנהגה של כלל העם הפלסטיני מידי הרשות הפלסטינית ותנועת פתח. ההרס והחורבן שהושתו על רצועת עזה במהלך חמישים ימי הלחימה ב"צוק איתן", כמו גם בסבבי לחימה קודמים עם ישראל, אינם מהווים רכיב מרכזי במערכת השיקולים של העומדים בראש חמאס. הפגיעה בתשתיות האזרחיות, ההרס העצום של בתי מגורים ורבבות אלפי העקורים הינם ברי הכלה בראיית הנהגת הארגון, וזאת כל עוד הוא ממשיך לשלוט ברצועת עזה וקיומו אינו מוטל בספק. מכאן, שעל ישראל לשקול במהלך העימות הבא עם חמאס הפעלת כוח ועוצמה צבאית באופן כזה, שיעמידו את הארגון על קרני הדילמה בכל הקשור לשרידותו השלטונית. במצב שבו הארגון יחוש כי הקרקע מתחת לרגליו בטוחה וכי אינו נתון לאיום, הוא לא ימצא בדילמה כלשהי וימשיך לירות, לשגר רקטות ולהילחם. לפיכך, על ישראל לגרום לחמאס לשאול את עצמו האם בכוונתה להפיל את שלטונו, וזאת לא באמצעים רטוריים, אלא באמצעות הפעלת כוח מתאימה.

לקח חשוב נוסף מבחינתה של ישראל הוא שימוש מושכל בפרמטר הזמן. ככל שזמן הלחימה מתארך, כך חמאס מתרגל למציאות וצובר בראייתו הישגים, בעוד שישראל מתקשה לממש את יעדיה. המטרות שהותקפו על ידי צה"ל ברצועת עזה במהלך "צוק איתן" עמדו באמות המידה של הדין הבין לאומי. השאלה המתבקשת היא האם לא ניתן היה להשיג את מה שהושג בזמן קצר בהרבה. ריכוז המהלומה במספר ימים ספורים הוא בעל ערך תודעתי גדול, וסביר אף להניח שהיה מביא להפחתה במספר הנפגעים וההרס משני הצדדים. עוד יש להניח כי אם צה"ל היה גורם לאותם נזקים בפרק זמן קצר, וכבר בתחילת הלחימה, יתכן ופני המערכה היו משתנים וניתן היה להשיג הכרעה באופן מהיר וברור יותר. כך ייתכן כי אם ההפצצות של חיל האוויר על בניינים רבי קומות ברצועת עזה בימי הלחימה האחרונים היו מתבצעות בימים הראשונים ללחימה, הדבר היה משפיע על תודעת חמאס ועל החלטותיו לגבי המשכה.

נוסף על כך, צה"ל נדרש למצוא מענה לאחד מיתרונותיו המובנים של חמאס, שהוא הכרת השטח לעומקו. מפקדי ולוחמי גדודי עז א-דין אל-קסאם אינם זזים מגבולות רצועת עזה ומהווים "מוקד ידע" של השטח. באזור שהוא כה קטן וצפוף כמו הרצועה, הדבר מהווה יתרון גדול, וכתוצאה מכך מערכת הלמידה של הארגון הינה אפקטיבית מאוד. צה"ל, בשל אילוצים שונים, אינו משאיר לאורך זמן בתפקידיהם את מפקדי החטיבות והגדודים בעלי הניסיון המבצעי בשטח. על הדרג הצבאי לתת את הדעת גם על סוגיה זו.

השרידות של שדרות הפיקוד הצבאי הבכיר בגדודי עז א-דין אל-קסאם ובהנהגה המדינית של חמאס לאחר חמישים ימי לחימה מעלה שאלה חשובה הנוגעת להיבטי תפיסת הביטחון הישראלית ובניין הכוח הצה"לי. תפיסת בניין הכוח של הצבא, שעברה שינוי מהותי בעשורים האחרונים ושמה דגש רב על המרכיב ההגנתי,

הינה סוגיה מורכבת הדורשת עיסוק נפרד ומעמיק, אולם ראוי לציין כבר כאן נקודה מרכזית אחת: מערכות הגנה כגון "כיפת ברזל", מערכת ליירוט פצצות מרגמה ומערכת לגילוי מנהרות שמפותחות בימים אלה הן, ללא ספק, חשובות, מצילות חיי אדם ומקנות למקבלי ההחלטות הצבאיים והמדיניים אורך נשימה, מרחב וזמן לתכנן ולפעול בפחות לחץ; ואולם, הן אינן מנצחות מלחמה. כדי לספק הישג החלטי נדרשים מהלכים התקפיים, בהם גם מהלכים אשר יביאו לכריתת "ראש הנחש". על מדינת ישראל לבחון את יחסיות השקעותיה במערכות הגנתיות אל מול פיתוח מערכות ותפיסות התקפיות, שיביאו בצורה ממוקדת וחכמה לפגיעה קשה בשדרת הפיקוד הצבאי הבכיר של חמאס ובהנהגתו המדינית. תפיסות ומערכות אלו עשויות להביא לסיום מהיר והחלטי יותר של המערכה הבאה.

אשר לסוגיית ירי הרקטות, יש יסוד סביר להניח כי חמאס ישאף לייצר ולהבריח רקטות מדויקות יותר, אותן הוא יבקש לשגר לעבר מטרות תשתית אסטרטגיות בתוך ישראל. ירי כזה יאלץ את צה"ל להסיט חלק מסוללות "כיפת ברזל" הקיימות להגנה על מטרות אלו ולהשאיר פחות סוללות להגנה על הערים והיישובים. מכאן שעל מקבלי ההחלטות להטמיע בקרב תושבי מדינת ישראל את החשיבות של המיגון הפאסיבי ואת העובדה שהמערכות האקטיביות יופעלו בעדיפות לצורכי הפעלת הכוח ההתקפי של צה"ל ושימור התפקוד של מערכות אסטרטגיות חיוניות. בכניסתו למערכה האחרונה עם ישראל האמין חמאס כי יצליח להביא לשינוי דרמטי במצב ברצועת עזה ולהוציא התחייבויות מישראל להסדר שיבוא לאחר העימות. הארגון עבר טלטלה עזה במערכה האחרונה ויצא מוכה וחבול מעוצמת הפגיעה בו ומהעובדה שלא הביא לשינוי אותו ביקש. למרות זאת, הזרוע הצבאית שלו יכולה לזקוף לזכותה, בראייתה, מספר הישגים: חמאס עדיין שולט ברצועת עזה; הוא הצליח לשמר את ההנהגה המדינית והצבאית שלו; הארגון החזיק מעמד במשך חמישים יום והחזיר לעצמו את מקומו כמוביל תנועת ה"התנגדות"; הוא שיגר רקטות עד תל אביב וצפון מדינת ישראל והכניס מיליוני ישראלים למקלטים יום יום; הוא הביא לערעור תחושת הביטחון של אזרחי ישראל ולעזיבתם של רוב התושבים בעוטף עזה את בתיהם בתקופת המערכה; הוא שיבש את שגרת התעופה האזרחית לישראל דרך נמל התעופה בן גוריון; הוא הצליח, באמצעות "דוקטרינת הקורבן", להביא להקמת ועדת חקירה של האו"ם, שמונתה לבדוק האם ישראל ביצעה במהלך "צוק איתן" פשעי מלחמה ברצועת עזה.

מול ההצלחות הללו של חמאס עומדת העובדה שהארגון נאלץ ללחום לבדו נגד צה"ל ולא הצליח להביא לפתיחתה של חזית לחימה נוספת בכל חמישים ימי המערכה. כלקח חשוב מבחינתו לקראת העימות הבא עם ישראל מנסה עתה חמאס להתגבר על מצב זה על ידי שיקום וחיזוק יחסיו עם בעלי ברית פוטנציאליים מצפון ומדרום, בהם חזבאללה וגורמים אסלאמיים קיצוניים בסיני

ובלבנון, ולחזק את תשתיותיו בגדה המערבית ואף בירדן. כל זאת, במטרה לגרום לפתיחתה של לפחות חזית פעולה נוספת אחת מול ישראל במקרה של עימות נוסף, ולו גם בעצימות נמוכה – מהלך שעשוי להקשות על צה"ל בלחימה מול הארגון ברצועת עזה.

שני מאמצים עיקריים נדרשים כדי לדחות ככל האפשר את העימות הבא עם חמאס: האחד, מניעת התעצמותו של הארגון באמצעי לחימה סטנדרטיים ומתקדמים וכן בחומרי גלם העשויים לשמש לייצורם. מאמץ זה מציב דילמה מורכבת בפני מקבלי ההחלטות בישראל: מצד אחד, יש צורך ממשי ואמיתי בהכנסת חומרים וציוד חיוניים לרצועת עזה לצורך שיקום בתים ותשתיות שנפגעו במהלך "צוק איתן". מצד שני, ידוע שחמאס מחרים חלק מחומרי הבנייה והציוד המגיעים לרצועה לצורך המשך חפירת המנהרות ותשתיות צבאיות אחרות.

המאמץ השני שנדרשת ישראל לעשות הוא שיפור המצב הכלכלי והמצב ההומניטרי הקשים מאוד ברצועת עזה. מספר צעדים כבר ננקטו על ידי ישראל במסגרת זו, ובכלל זה תחילת ייצוא חקלאי מהרצועה לרשות הפלסטינית – דבר שישראל לא אפשרה קודם למערכה בקיץ 2014; עבודת מטה שנועדה לבחון אפשרות להתיר כניסת פועלים מהרצועה לישראל; אישור תשומות בנייה למגזר האזרחי ברצועת עזה. צעדים נדרשים אלה ונוספים צפויים להקל על מצבם של תושבי הרצועה, אך גם להביא לחיזוק תחושת שרידותו השלטונית של חמאס. ניתן להעריך שבמצב כזה של היעדר איום קונקרטי על שלטונו, חמאס לא ימהר לשוב אלי קרב.

למרות הנאמר לעיל, אין לשגות באשליות ואין לטעות; על אף המחיר הכבד ששילם חמאס ב"צוק איתן", הוא אינו שוקט לרגע ומכין עצמו למלחמה הבאה. עבור הארגון, הלחימה בישראל, גם כחלק מדוקטרינת ה"התנגדות", הינה כלי לשינוי האסטרטגי אותו הוא מייחל להוביל כדי להבטיח את המשך שליטתו ברצועת עזה ולבסס את עצמו כשחקן מפתח בזירה – חזק אף יותר משלטונו של אבו מאזן ברשות הפלסטינית.

מבצע "צוק איתן" יצר הזדמנות חסרת תקדים עבור ישראל בהיבט הגיאוגרפי פוליטי האזורי. האיבה שמפגין המשטר המצרי כלפי חמאס, ששיאה היה בהחלטה של בית משפט בקהיר בסוף פברואר 2015 כי חמאס כולו (הן הזרוע הצבאית והן ההנהגה המדינית) הינו ארגון טרור, סללה בפני ממשלת ישראל את הדרך להעמיק את שיתוף הפעולה הביטחוני עם מצרים סביב סיכול התעצמותו המחודשת של חמאס ושיקום תשתיותיו הצבאיות. יתרה מכך, בנוסף לשיתוף הפעולה הביטחוני עם מצרים – מרכיב מפתח במערכת היחסים האסטרטגית של ישראל עם משטרו של א-סיסי – ניצבת ממשלת ישראל כיום בפני חלון הזדמנויות נדיר ומאתגר אף יותר: ליצור מארג יחסים אזורי חדש עם המדינות הערביות הסוניות הפרגמטיות

(מצרים, ערב הסעודית, ירדן ומרבית מדינות המפרץ), שלהן אינטרס מרכזי משותף בעת הזו, לו שותפה ישראל: המאבק בארגון המדינה האסלאמית. גם מניעת התגרענותה של איראן היא אינטרס משותף מלכד חשוב של כל המדינות הללו ושל ישראל. לפיכך, ראוי שישראל תנצל את העיתוי ותנסה להפוך את המציאות העכשווית ואת חלון ההזדמנויות שנפתח בפניה אל מול אותן מדינות ערביות כדי ליזום מהלך אזורי רחב שיקדם את האינטרסים המשותפים ויחזק את מעמדה האזורי והבינ-לאומי.

הערות

- 1 נראה שערב מבצע "צוק איתן" היה חמאס בשיא כושרו מבחינה צבאית. בכל התקופה שבין מבצע "עופרת יצוקה" בראשית 2009 ועד תחילתו של מבצע "צוק איתן" עסק חמאס באופן אינטנסיבי בהתעצמות צבאית, שכללה חפירת רשת ענקית של מנהרות הפרוסה לכל אורכה ורוחבה של רצועת עזה, שנועדה לצורכי שיגור רקטות, אחסון אמצעי לחימה ושינוע לוגיסטי של ציוד ולוחמים; חפירת מנהרות התקפיות לתוך שטח ישראל; ייצור מקומי של אלפי רקטות לטווחים שונים.
- 2 Harel Chorev, "The Road to Operation Protective Edge: Gaps in Strategic Perception," *Israel Journal of Foreign Affairs*, VIII, 3 (2014): pp. 9-24, http://www.academia.edu/8785479/The_Road_to_Operation_Protective_Edge_the_Gaps_in_Strategic_Perceptions
- 3 אודי דקל, "צוק איתן" – א-סימטריה בין הרמה הטקטית לרמה האסטרטגית, בתוך: "צוק איתן" השלכות ולקחים, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 15–20.
- 4 Ishaan Tharoor, "4 Reasons Hamas has not Lost the War in Gaza", *The Washington Post*, August 6, 2014, <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2014/08/06/4-reasons-hamas-has-not-lost-the-war-in-gaza>
- 5 "בית המשפט במצרים הוציא את האחים המוסלמים מחוץ לחוק", *הארץ*, 23 בספטמבר 2013, <http://www.haaretz.co.il/news/world/middle-east/1.2125181>
- 6 בשלב מאוחר יותר, ב־31 בינואר 2015, הוגדרה הזרוע הצבאית של חמאס – גדודי עז א־דין אל־קסאם – כארגון טרור והוצאה מחוץ לחוק במצרים. זאת, לאחר מתקפה רצחנית בצפון סיני ב־29 בינואר, בה נהרגו 34 אנשי צבא מצריים. למרות שאת האחריות לאירוע קיבל ארגון אנצאר בית אל־מקדס, שהיה מזוהה עם ארגון המדינה האסלאמית, קבע בית המשפט לעניינים דחופים במצרים כי הזרוע הצבאית של חמאס השתמשה במנהרות בגבול רצועת עזה כדי להבריח נשק ולפגוע בצבא מצרים ובמשטרה. ראו: עדו פרוינד, "הזרוע הצבאית של ארגון החמאס הוכרזה במצרים כארגון טרור", *nana10*, 31 בינואר 2015, <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1107124>; ב־28 בפברואר 2015 החריפה מצרים עוד יותר את יחסיה כלפי חמאס, כשבית משפט בקהיר קבע שהארגון כולו הוא ארגון טרור. ראו: רועי קייס ואליאור לוי, "בית המשפט במצרים: חמאס הוא ארגון טרור", *Ynet*, 28 בפברואר 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4631716,00.html>
- 7 אבי יששכרוף, "בעזה הייאוש הרבה פחות נוח", *וואלה!*, 12 ביוני 2014, <http://news.walla.co.il/item/2754817>
- 8 אבי יששכרוף, "הישג היסטורי לפלסטינים: פיוס, אחדות ובחירות", *וואלה!*, 23 באפריל 2014, <http://news.walla.co.il/item/2739752>

- 9 תקוותו של חמאס הייתה שבחתימת הסכם הפיוס והקמת ממשלת האחדות תשלם הרשות הפלסטינית את המשכורות לעשרות אלפי עובדי הציבור, אולם תקווה זו לא התממשה בסופו של דבר.
- 10 Chorev, "The Road to Operation Protective Edge".
- 11 אמיר תיבון, "פיוס קטאר ומצרים: בישראל בוחנים את ההשלכות על חמאס", **וואלה!**, 24 בדצמבר 2014, <http://news.walla.co.il/item/2813646>
- 12 " Hamas Keen to Bolster Iran Ties," *Tansim News*, December 12, 2014, <http://www.tansimnews.com/English/Home/Single/584122>
- 13 " Hamas Stresses Expansion of Ties with Iran," *Fars News Agency*, December 12, 2014, <http://english.farsnews.com/newstext.aspx?nn=13930921000206>
- 14 המטרה הרשמית של ביקור המשלחת הייתה השתתפות בכינוס ה-28 של ועידת האיחוד האסלאמי. סגן שר החוץ האיראני אמר בסיום הפגישה כי "יחסייה של איראן עם תנועת חמאס הם איתנים". ראו: יוני בן-מנחם, "נמשכת ההתקרבות בין תנועת חמאס לאירן", *News1*, 8 בינואר 2015, <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-98872-00.html>
- 15 " Hamas Chief Likely to Visit Iran: Official," *Tansim News*, December 10, 2014, <http://www.tansimnews.com/English/Home/Single/584576>
- 16 אחמד אל-אמין, "חמדאן יאכד תג'אוז ח'לאפאת חמאס ואיראן", **אל-ג'זירה**, 2 בינואר 2015, <http://www.aljazeera.net/home/print/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/c0e6584b-0f91-438d-acd9-2ba1b69d5271>
- 17 בנוסף, אמר אבו מרזוק כי "מה שמעציב יותר מכל את האח אבו אל-זליד (ח'אלד משעל) בעזיבתו את סוריה הוא היחסים הטובים של תנועת חמאס עם בשאר אל-אסד והמשטר הסורי מימים ימימה, שחמאס לא שכח אותם ולא הפנה להם עורף. התנועה לא עוזבת [את חברתה], אלא משבחת ומודה לסוריה". ראו: "אבו מרזוק רדאן עלא אלי-אסד: חמאס אלתזמת אל-חיאד פי אלי-אזמה אל-סוריה", *Palinfo*, 21 בדצמבר 2014, <http://www.palinfo.com/site/pic/newsdetails.aspx?itemid=168644>
- 18 עד כה לא היו רבים בהנהגה האיראנית שהתבטאו בפומבי על חידוש היחסים עם חמאס, אולם ראש ועדת פלסטין בפרלמנט האיראני, נאצר אל-סודאני, שצוטט בביטאון חמאס **אל-רסאלה**, אמר ש"גם בתקופת צינון היחסים בין טהראן לחמאס לא הפסיקה איראן את הסיוע הצבאי לעזה. עכשיו בכוונתה לחזק את היחסים ולהמשיך בסיוע הכספי". עוד אמר אל-סודאני כי "איראן מחשיבה את חמאס כקו הקדמי במאבק בישראל. חיסול ישראל לא יתאפשר אלא בחימוש הפלסטינים, כולל הגדה הכבושה". ראו: עמירה הס, "חבר פרלמנט איראני לביטאון חמאס: מוכנים לחמש את הפלסטינים גם בגדה המערבית", **הארץ**, 21 בדצמבר 2014, <http://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/1.2517245>
- 19 Fatima Ahmad Alsmadi, "What is behind Hamas-Iran Rapprochement?," *Aljazeera*, December 16, 2014, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/12/hamas-iran-rapprochement-2014121694023735679.html>
- 20 אמיר בוחבוט, "אחרי נתק ממושך: איראן החלה להעביר כסף לחמאס", **וואלה!**, 1 בפברואר 2015, <http://news.walla.co.il/item/2825109>
- 21 על פי שירות הביטחון הכללי, פעילי טרור מרצועת עזה הרחיבו בשנתיים האחרונות את פעילותם שנועדה לבצע פיגועים גם בחו"ל, בעיקר בערב הסעודית ובמצרים. ראו: "פעילות טרור בתווך הבין-אזורי", שירות הביטחון הכללי, 25 בדצמבר 2013, <http://www.shabak.gov.il/publications/study/Pages/251213.aspx>

- 22 "סוכלה תשתית צבאית נרחבת של חמאס באיו"ש", שירות הביטחון הכללי, 27 בנובמבר 2014, <http://www.shabak.gov.il/publications/publications/pages/newitem271114.aspx>
- 23 דובר פתח, אחמד עסאף, אף כינה את חמאס "קבלן ושכיר חרב של תנועת האחים המוסלמים". ראו: יוני בן-מנחם, "חמאס מתרחק מפתח ומטרפד שיקום הרצועה", *News1*, 23 בנובמבר 2014, <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-97641-00.html>; ראו גם: יוני בן-מנחם, "חמאס נגד ממשלת ההסכמה הלאומית", *News1*, 11 בינואר 2015, <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-98926-00.html>
- 24 שום ארגון לא קיבל על עצמו אחריות לפיצוצים, וחמאס מיהר להתנער מהאירוע, אולם האצבע המאשימה בתנועת פתח הופנתה כלפיו בטענה כי פעולות אלו נועדו למנוע עצרת של פתח לזכרו של יאסר ערפאת. ראו: אבי יששכרוף, "כדי למנוע עצרת לערפאת: חמאס פוצץ בתי אנשי פתח בעזה", *וואלה!*, 7 בנובמבר 2014, <http://news.walla.co.il/item/2799740>; הרשות הפלסטינית מצדה עצרה ב-9 במרס 2015 כחמישים אנשי חמאס בגדה המערבית. ראו: אבי יששכרוף, "גם לאחר הקריאות להפסקת תיאום: גל מעצרים של הרשות בקרב פעילי חמאס", *וואלה!*, 9 במרס 2015, <http://news.walla.co.il/item/2836426>
- 25 יוסי מלמן, "מדוע מסרב נתניהו לחשיפת מסמכי ישיבות הממשלה מהמלחמה?", *מעריב*, 3 באוקטובר 2014, <http://www.maariv.co.il/news/new.asp?pn6Vq=11&0r9VQ=GGDEE>.
- סלאח אל-ערורי, חבר הלשכה המדינית של חמאס, אמר לביטאון הארגון, *אל-רסאלה*, כי "לתנועה אין אינטרס לפתוח במערכה חדשה מול ישראל, אולם אם תתפתח מערכה כזו, ההפסד יהיה הרבה יותר גדול מב'צוק איתן'". עוד אמר אל-ערורי כי "אנחנו לא ניצור מלחמה עם האויב, אבל אם ישראל תכפה עלינו מלחמה, אנחנו ניאבק ונפתיע". ראו: ג'קי חורי, "בכיר בחמאס: אין לנו אינטרס לפתוח עוד מערכה נגד ישראל", *הארץ*, 22 בדצמבר 2014, <http://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/1.2518488>
- 26 סאמי אבו זהרי, דובר חמאס, אמר מיד עם סיום הלחימה ב-27 באוגוסט 2014, כי "סדר העדיפויות של חמאס עתה הוא שיקום הרצועה, שיקום יכולות 'ההתנגדות' והפקת תועלת מדינית מההצלחה הצבאית שלה". מתוך: "חדשות הטרור והסכסוך הישראלי-פלסטיני (26 באוגוסט-2 בספטמבר 2014)", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, <http://www.terrorism-info.org.il/he/articleprint.aspx?id=20709>; מרוואן עיסא, ראש הזרוע הצבאית של חמאס, אמר בכנס בעזה של מכון מחקר הכפוף למנגנוני הביטחון של הארגון, כי "לזרוע הצבאית יש את האמביציה, היכולת והאמונה להגיע לדרך עד הסוף. אנחנו לא חותרים כעת לעימות עם ישראל, אך אנו ממשיכים לפעול כדי שכוחנו יהיה חזק בכל עימות עתידי". ראו: אליאור לוי, "ראש הזרוע הצבאית של חמאס בהתבטאות פומבית נדירה: 'ממשיכים לייצר רקטות'", *Ynet*, 3 במרס 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4632265,00.html>
- 27 חמאס ממשיך לחפש דרכים יצירתיות להברחת אמצעי לחימה לרצועת עזה ויעשה כל שביכולתו להכניס אמצעי לחימה מגוונים ואיכותיים לשם כדי לחדש את מלאי הנשק שברשותו. יחד עם זאת, הצעדים אותם נוקט המשטר המצרי נגד מנהרות הברחה מסיני לרצועה מקשים באופן משמעותי על "מרוץ החימוש" של חמאס. כך, למשל, ב-31 בדצמבר 2014 הכריז מושל צפון סיני כי מצרים תחל להרחיב את אזור החיץ עם רצועת עזה באזור רפיח, שנמתח לאורך של חמישה ק"מ, עד לעומק של קילומטר אחד: Adnan Abu Amer, "Egypt's Buffer Zone Expansion Hurts Hamas' Arms Supplies," *Almonitor*, January 9, 2015, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/egypt-buffer-zone-gaza-humanitarian-crisis-hamas.html#>

- Jeremy Binnie, "IDF Detail the Damage Inflicted on Gaza Militants," *IHS Jane's Defense Weekly*, August 8, 2014, <http://www.janes.com/article/41657/idf-detail-the-damage-inflicted-on-gaza-militants>
- 29 בארבע מתוך שש החדירות הצליחו פעילי עז א־דין אל־קסאם להגיע למגע עם כוחות צה"ל ולהרוג 11 חיילים. התקיפה המוצלחת ביותר הייתה ב־29 ביולי 2014, כאשר חוליית חמאס הצליחה לחדור לתוך מוצב צה"ל סמוך לנחל עוז ולהרוג חמישה חיילים. בכל החדירות הללו לא הצליחו פעילי חמאס לחטוף חייל ישראלי חי או גופת חייל.
- ראו: David Horovitz, "Israel Might Have Won; Hamas Certainly Lost," *Times of Israel*, August 6, 2014, <http://www.timesofisrael.com/israel-might-have-won-hamas-certainly-lost/>
- 30 גידי וייץ, "לחמאס יש עוד שלושה ארבע מנהרות שמגיעות עד הקיבוצים בעוטף עזה ולא אותרו עד היום", **הארץ**, 4 בספטמבר 2014, <http://www.haaretz.co.il/misc/iphone-article/.premium-1.2424697>
- 31 "חידוש העבודה במנהרות בעזה", *MEMRI*, 26 באוקטובר 2014, http://www.memri.org/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&act=show&dbid=article&s&dataid=3727
- גורמים פלסטיניים בעזה אמרו כי בעקבות היווצרות שוק שחור של המלט המוכנס לרצועת עזה דרך ישראל, חמאס מצליח לשים את ידו על מלט שמועבר לרצועה כדי לעשות בו שימוש צבאי, כמו יציקת לוחות בטון המשמשים כדפנות של מנהרות התקפיות. ראו: אליאור לוי, "חמאס משקם מנהרות תקיפה: המלט מישראל", *Ynet*, 19 בדצמבר 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4605402,00.html>
- 32 זאת, כמובן, לצד ירי הרקטות ופצצות המרגמה שנמשך לכל אורך המלחמה וידון בהמשך.
- 33 במהלך כינוס של גדודי עז א־דין אל־קסאם בעזה בסוף נובמבר 2014: מלמן, "מדוע מסרב נתניהו לחשיפת מסמכי ישיבות הממשלה מהמלחמה?";
- 34 יהונתן דחוח־הלוי, "המנהרות ההתקפיות כנשק אסטרטגי בידי חמאס", המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 3 באוגוסט 2014, <http://jcpa.org.il/2014/08/>
- 35 על פי נתוני דובר צה"ל, 3,417 רקטות נחתו בשטחים פתוחים בתוך ישראל, 224 נחתו בתוך שטחים בנויים בישראל, 188 נחתו בתוך רצועת עזה ו־735 יורטו על ידי מערכת "כיפת ברזל".
- 36 ספיר פרץ־זילברמן, "רשויות התעופה בארה"ב ואירופה עצרו את טיסותיהן לישראל", **גלובס**, 22 ביולי 2014, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000957389>
- 37 Jeffrey White, "The Combat Performance of Hamas in the Gaza War of 2014," *CTC Sentinel*, September 29, 2014, <https://www.ctc.usma.edu/posts/the-combat-performance-of-hamas-in-the-gaza-war-of-2014>
- 38 אשרף אל־הור, "אסראא'יל תאכד אטלאק נשטאא' חמאס צארוח'אן תג'ריבאן מן ע'זה תג'אה אל־בחר", **אל־קדס אל־ערבי**, 23 באוקטובר 2014, <http://www.alquds.co.uk/?p=239555>; יואב זיתון ואליאור לוי, "חמאס מגביר קצב: שיגר ארבע רקטות לים ביממה האחרונה", *Ynet*, 20 בנובמבר 2014, <https://mail.google.com/mail/#label/%D7%97%D7%9E%D7%90%22%D7%A1/149cc4d36f4e68d9>
- 39 על פי גורמים ישראליים רשמיים ירה חמאס מאז 16 ספטמבר 2014 ועד לסוף אותה שנה עשרות רקטות ארוכות טווח שנפלו לים ונקלטו במכ"ם של "כיפת ברזל". ראו: "חמאס משקם מנהרות תקיפה ויורה 'דור חדש' של רקטות", *Ynet*, 19 בינואר 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4616781,00.html>
- 40 "The 'Izz Al-Din Al-Qassam Brigades' Weapons and Units," *MEMRI*, September 2, 2014, <http://www.memri.org/report/en/print8132.htm>

- T.X. Hammes, "Israel and the Demise of 'Mowing the Grass'," *War on the Rocks*, 41 August 19, 2014, <http://warontherocks.com/2014/08/israel-and-the-demise-of-mowing-the-grass>
- 42 דניאל כהן ודניאל לוין, "צוק איתן" מנקודת המבט של הגנת הסייבר, בתוך: "צוק איתן" השלכות ולקחים, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 55-58.
- 43 כך, למשל, בחודש אוגוסט 2014 חשף השב"כ כי עצר את פעיל חמאס, מג'די מפארג'ה, אשר הודה בחקירתו כי גויס והוכשר במלזיה בתקיפות סייבר ובהצפנת איגרות. ראו: אמיר בוחבוט, "הותר לפרסום: נחשפה רשת טרור של חמאס שתכננה להפיל הרשות", **וואלה!**, 19 באוגוסט 2014, <http://news.walla.co.il/item/2776711>
- 44 כהן ולוין, "צוק איתן" מנקודת המבט של הגנת הסייבר; טל פבל, "עבר, הווה ועתיד: הפעילות המקוונת של חמאס במבצע צוק איתן", **כלכליסט**, 17 באוגוסט 2014, <http://m.calcalist.co.il/internet/articles/0.7340.L-3638550.00.html>
- 45 כהן ולוין, "צוק איתן" מנקודת המבט של הגנת הסייבר."
- 46 דוקטרינה זו מבוססת על שלושה קווי הגנה: הראשון ממוקם כקילומטר-שניים מהגדר ונועד ליצור "שטח הריגה" לכוחות הקרקעיים של צה"ל, על ידי זירות מטענים, מוקשים, ירי פצצות מרגמה ועוד. המטרה של קו ההגנה הראשון היא לעכב את כוחות צה"ל הנכנסים לרצועה ולגרום להם אבדות רבות ככל האפשר. קו ההגנה השני ממוקם בפאתי הערים המרכזיות ברצועת עזה – עזה, ח'אן יונס ורפיח – ומטרתו היא לנסות למנוע מצה"ל להיכנס לערים אלו. זאת, באמצעות ירי מרגמות, שימוש באש שטוחת מסלול, ירי טילי נ"ט, ירי צלפים ועוד. קו ההגנה השלישי ממוקם בתוך הערים עצמן, באמצעות רשת המנהרות הענפה שחפר חמאס, מתוכן ייצאו לוחמי הארגון למארבים, לניסיונות חטיפה, לירי צלפים ולמלכוד בתים. ראו: Yoram Cohen and Jeffrey White, " Hamas in Combat: The Military Performance of the Palestinian Islamic Resistance Movement", *Policy Focus #97, The Washington Institute for Near East Policy*, October 2009, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hamas-in-combat-the-military-performance-of-the-palestinian-islamic-resista>
- 47 יפתח שפיר, "לוחמת רקטות ב'צוק איתן'", בתוך: "צוק איתן" השלכות ולקחים, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 41-47.
- 48 נקודת הרוויה לא פורסמה על ידי יצרנית המערכת.
- 49 במהלך 2015 פורסם כי ישנן בישראל תשע סוללות של מערכת "כיפת ברזל".
- 50 שפיר, "לוחמת רקטות ב'צוק איתן'".
- 51 יפתח שפיר, "לקחים מהפעלת 'כיפת ברזל'", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 5, גיליון 1, אפריל 2013, עמ' 67-78.
- 52 ירי רקטי כזה יכול להגיע מחזבאללה בלבנון או בסוריה, מארגונים פלסטיניים בדרום לבנון או מארגונים אסלאמיים קיצוניים בסיני. ראו: "מבצע 'צוק איתן' – עדכון מספר 7", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 17 ביולי 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/articleprint.aspx?id=20678>
- 53 בשלהי "צוק איתן" דיווח חמאס כי שיגר שתי רקטות אל עבר מתקן הפקת גז ישראלי הנמצא כ-19 מילין מחופי עזה. דובר צה"ל לא אישר ולא הכחיש טענה זו. ראו: Simon Henderson, "Rocket Fire on Israeli Gas Platforms Could Escalate Gaza Fighting," *The Washington Institute for Near East Policy*, August 20, 2014, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/rocket-fire-on-israeli-gas-platforms-could-escalate-gaza-fighting>

- 54 למעט שני מפקדי חטיבות בכירים בזרוע הצבאית: ראד אל-עטאר, שהיה אחראי על גזרת רפיח, ומוחמד אבו שמאלה, מפקד הגזרה הדרומית, שחוסלו ב־21 באוגוסט 2014, 46 ימים לאחר שהחל המבצע. בנוסף, נעשה ניסיון לחסל את ראש הזרוע הצבאית של חמאס, מוחמד דיף. ראו: יואב זיתון ואילנה קוריאל, "כך חוסלו בכירי חמאס, תיעוד ההפצה", *Ynet*, 21 באוגוסט 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4561803,00.html>
- 55 חמאס ארגן את המערך הצבאי שלו באופן היררכי, בחלוקה לחטיבות ולגדודים, כשבכל חטיבה יחידות ארטילריה (רקטות ופצצות מרגמה), נ"ט, הנדסה, חי"ר והגנה אווירית, בדומה למבנה הכוח הצבאי של חזבאללה, כשבכל כוח הוא בעל יכולת פעולה אוטונומית.
- 56 White, "The Combat Performance of Hamas"; Raphael Cohen and Gabriel Scheinmann, "The Grim Lessons of Protective Edge," *The American Interest*, August 31, 2014, <http://www.the-american-interest.com/2014/08/31/the-grim-lessons-of-protective-edge/>; Robert Beckhusen, "Hamas' Battle Tactics Are Getting Better," *War Is Boring*, October 9, 2014, <https://medium.com/war-is-boring/hamas-battle-tactics-are-getting-better-940415d29b38>
- 57 "כיפת ברזל" יכולה למעשה ליירט פצצות מרגמה, אולם בשל העלות הגבוהה מאוד של טילי היירוט של המערכת בוחר צה"ל לא לשגר מיירטים לעבר פצצות מרגמה ולכוונם רק לעבר רקטות.
- 58 עד 30 ביולי 2014 יירטה מערכת "מעיל רוח" ליירוט טילים נגד טנקים 15 טילים שגורו לעבר טנקי "מרכבה" סימן 4 בחטיבת השריון 401. ראו: אמיר בוחבוט, "הצילה 15 טנקים: כיפת הברזל של השריון בעזה", *וואלה!*, 30 ביולי 2014, <http://news.walla.co.il/item/2770561>
- 59 Noah Browning, "Hamas Guerrilla Tactics are Tailored to Israel's Ground War," *Reuters*, July 23, 2014, <http://www.businessinsider.com/hamas-guerrilla-tactics-are-tailored-to-israels-ground-war-2014-7>
- 60 ניסיון חדירה של הקומנדו הימי של חמאס סוכל ביומו השני של מבצע "צוק איתן" על ידי כוחות צה"ל בחוף זיקים. ראו: שחר רופין, "כך סוכל ניסיון פיגוע של הקומנדו הימי של חמאס", *אתר צה"ל*, 9 ביולי 2014, <http://www.idf.il/1133-20887-he/Dover.aspx>, ראו גם: אלכס פישמן, "התחליף למנהרות הטרור מהרצועה: פיגועים מהים", *ידיעות אחרונות*, 12 במארס 2015.
- 61 התרגיל נערך על הריסות היישובים ניסנית ודוגית. ראו: אמיר בוחבוט, "חמאס קיים תרגיל צבאי: הגדול ביותר מאז 'צוק איתן'", *וואלה!*, 18 בדצמבר, 2014, <http://news.walla.co.il/item/2811759>
- 62 אחד ממנגנוני ביטחון הפנים הכפוף לחמאס ברצועת עזה.
- 63 התרגיל נערך במתקן אימונים של גדודי עז א-דין אל-קסאם בדרום הרצועה. כמו כן, הזרוע הצבאית של חמאס פרסמה ב־27 בדצמבר 2014 סרטון וידאו בו נראו עשרות פעילים חמושים שדימו תקיפות של מוצבי צה"ל בקרבת הגבול עם ישראל וחיטפת חייל מאחד המוצבים וגופות חיילים ממוצב אחר. ראו: "תרגילים שקיימו חמאס וכוחות הביטחון הלאומי דימו כיבוש מוצב צה"ל בקרבת הרצועה, תוך חטיפת חייל", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 29 בדצמבר 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/article/20750>
- 64 ההכנות להקמת מסגרת זו החלו פחות מחודש לאחר סיום מבצע "צוק איתן", בקריאה של גדודי עז א-דין אל-קסאם לגיוס אזרחים מתנדבים רבים ככל האפשר כדי להתאמן במסגרת "הצבא העממי". המתנדבים עברו קורס צבאי בסיסי, שכלל בעיקר לימוד

- ירי בכלי נשק שונים: "לאחרונה פרסמו כלי תקשורת מזוהי חמאס כי גדודי עז אלדין אלקסאם החלו בהכנות להקמת מה שמכונה 'צבא עממי'", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 30 בספטמבר 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/articleprint.aspx?id=20716>
- 65 "חמאס: נקים 'צבא עממי' כדי לשחרר את מסגד אלאקצא", **מעריב**, 8 בנובמבר 2014, <http://www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=E&0r9VQ=GIGHM>
- 66 "חמאס הציגה את הגדוד הראשון במסגרת 'הצבא העממי', שנועד לסייע לפעילי הזרוע הצבאית בעת עימות עם ישראל", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 9 בנובמבר 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/article/20727>
- 67 גבי סיבוני, "צוק איתן" – אסימטריה בין הרמה הטקטית לרמה האסטרטגית", בתוך: **"צוק איתן" השלכות ולקחים**, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 30. "דוקטרינה זו אינה חדשה וכבר נעשה בה שימוש בסבבי לחימה קודמים, אולם ב"צוק איתן" היא שוכללה והורחבה".
- 68 ב-8 ביולי 2014 קרא דובר חמאס, סאמי אבו זהרי, בראיון שנתן לערוץ הטלוויזיה אל-אקצא, לאזרחי רצועת עזה לשמש "מגן חי" נגד תקיפות חיל האוויר הישראלי. הוא התייחס להתקפה שהתרחשה באותו יום על ביתה של משפחה פלסטינית, במהלכה עמדו אזרחים מול מטוסי הקרב הישראליים כדי "להגן על בתיהם וזכויותיהם בדמם ובחזה חשוף". לטענתו, "שיטה זו כבר הוכיחה עצמה כיעילה נגד הכיבוש". אבו זהרי קרא לתושבים, בשם תנועת חמאס, "לאמץ שיטה זו". ראו: Hamas Spokesman Encourages Gazans to Serve as Human Shields: It's Been Proven Effective," *MEMRI TV*, July 8, 2014, <http://www.memritv.org/clip/en/4340.htm>
- 69 "במבצע 'צוק איתן' שב ועשה חמאס שימוש באזרחים כ'מגן אנושי' לשם מניעת תקיפת בית פעיל טרור ע"י חיל האוויר הישראלי", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 7 ביולי 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/article/20669>